

INLEIDEND BETOOG BIJ DE ENCYCLOPÉDIE

De manier waarop wij nu naar de werkelijkheid kijken, is grotendeels gevormd in de tijd van de Verlichting. Dat was een tijd waarin er met een nieuwe, moedige blik naar de wereld werd gekeken en waarin grote maatschappelijke en politieke veranderingen werden bewerkstelligd. Het denken van de Verlichtingsfilosofen is nog altijd zeer actueel. Bovendien beschikten ze veelal over een messcherpe pen. Het blijft ook een literair genoegen om ze te lezen.

Jabik Veenbaas en Uitgeverij Wereldbibliotheek ontsluiten filosofische en literaire parels uit die periode in uitstekende vertalingen en prachtige uitgaven. Reeds zijn verschenen: Julien Offray de Lamettrie, *Het geluk*; Mary Wollstonecraft, *Pleidooi voor de rechten van de vrouw*; Edmund Burke, *Bespiegelingen over de revolutie in Frankrijk* en Thomas Paine, *De rechten van de mens*.

Jean Le Rond D'Alembert

Inleidend
betoog bij de
Encyclopédie

Vertaling en inleiding
door Jabik Veenbaas

WERELDBIBLIOTHEEK · AMSTERDAM

De vertaler ontving voor deze vertaling een projectbeurs
van het Nederlands Letterenfonds

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Oorspronkelijke titel *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des
sciences, des arts et des métiers – Discours préliminaire*

© Nederlandse vertaling Jabik Veenbaas /

Uitgeverij Wereldbibliotheek 2022

© Inleiding Jabik Veenbaas 2022

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Bureau Beck

NUR 730

ISBN 978 90 284 5096 7

www.wereldbibliotheek.nl

De *Encyclopédie* als pleidooi voor pluraliteit

DOOR JABIK VEENBAAS

De kritiek op de grote zeventiende-eeuwse rationalisten groeide in het achttiende-eeuwse denken uit tot een hoofdthema. Nergens vinden we het wantrouwen jegens de oude rationalistische hoogmoed sprekender verwoord dan in de filosofische vertelling *Candide of het optimisme* van Voltaire. Voltaire, vermoedelijk de beroemdste spotter van het tijdperk, heeft het hier gemunt op Leibniz en diens leerling Wolff, die meenden te kunnen bewijzen dat onze wereld de beste van alle mogelijke werelden was. Omdat God alwetend en almachtig was, zou hij nooit een wereld kunnen scheppen die voor verbetering vatbaar was. De leer van Leibniz wordt in het boek vertegenwoordigd door Candides huisonderwijzer, de heer Pangloss, die hem lesgeeft in de ‘metafysisch-theologische cosmolonnozologie’. Pangloss loopt strijk-en-zet te koop met zijn leibniziaans optimisme: ‘Hij kon schitterend bewijzen dat er geen gevolg is zonder oorzaak en dat, in deze beste van alle denkbare werelden, het kasteel van mijnheer de baron het schoonste van alle denkbare kastelen was, en mevrouw de barones de beste van alle denkbare baronessen.’

Candide wordt weggejaagd van het kasteel van baron

Thunder-ten-tronckh waar hij is opgegroeid en moet nu de wereld in. Algauw komt hij zijn oude leermeester weer tegen, nu als een bedelaar die van top tot teen onder de zweren zit. Hij begint het vertrouwen in diens pretentieuze optimisme te verliezen, omdat Pangloss en hij allebei voortdurend de vreselijkste dingen meemaken. En terwijl Pangloss bij alle ellende zijn naïeve rationalisering blijft oplepelen, eindigt Candide als nuchtere scepticus, die beseft dat er veel ellende op de wereld is en dat de mens zijn leven enkel draaglijk kan maken door zich 'met werken te vrijwaren van verveling, slechte gewoonten en armoede'.

De spotter is een scepticus, een twijfelaar: hij neemt de menselijke tekorten op de korrel. Maar de spotter beschikt ook over branie. Hij is zelfverzekerd genoeg om zijn scherpe tong te laten spreken. De achttiende eeuw was de gala-voorstelling van de spotters. En dat kon ze worden omdat ze genadeloze scepsis paarde aan machtig zelfvertrouwen.

De grote aanjager van dat zelfvertrouwen was de natuurwetenschap, die met haar empirische methodiek voortdurend terreinwinst boekte. De toenemende scepsis jegens oude zekerheden is direct met die natuurwetenschap te verbinden. Steeds kritischer stonden de denkers tegenover kennis die niet langs de weg van empirisch onderzoek werd verkregen. Maar er waren meer zaken die de scepsis bevorderden. De bloedige godsdienstoorlogen hadden de kritiek op het geloofsfanatisme en dus op een al te grote leerstelligheid in religieuze kwesties aangewakkerd. Ook van de ontdekking en beschrijving van andere culturen en van de uitvinding en vervolmaking van de boekdrukkunst waren

sceptische impulsen uitgegaan. Wie ziet dat er ook in andere delen van de wereld geavanceerde beschavingen bestaan en die beter leert kennen, zal de eigen beschaving met kritischer ogen bekijken. En wie toegang krijgt tot boekwinkels en bibliotheken, tot een veelheid van opvattingen en denkbeelden, zal sneller gaan relativëren.

De Verlichting werd een tijd van bevrijding, van afrekening, niet alleen met de oude religieuze naïviteit, maar ook met de oude pseudorationele zelfgenoegzaamheid. Die bevrijding betekende echter ook verlies. Waar eindigde de kritiek? Zou ze niet alle vormen van geestelijk houvast onderuithalen?

In het hart van de Verlichting zien we de twijfel van Descartes met verdubbelde kracht terugkeren en dit keer tast die de zekerheden van de mens aan tot op het bot. We stuiten op het eind van de laatste grote illusie, die van de rede, en op de diepe impasse die daarvan het gevolg is. Aan de hartverscheurende twijfel die door David Hume wordt geuit in het eerste boek van zijn *Treatise of Human Nature* mag in dit opzicht grote symbolische waarde worden toegekend. Hij omschrijft zichzelf daar zelfs als iemand die in 'totale duisternis' verkeert.

De achttiende-eeuwse reuzen hebben allemaal iets van die duisternis ervaren en daar een uitweg uit gezocht. De Verlichting, dat is het verhaal van Humes impasse én dat van de strategieën om die impasse te pareren.

Hume zelf vond soelaas in de empirische wereld, in de natuur en het gevoel. 'Gelukkig kan de natuur zelf wat de rede niet kan,' zo noteert hij in zijn *Treatise*, 'door de wolken te

verdrijven en mij te genezen van deze filosofische melancholie en dit delirium.' Hij vertelt hoe zijn wanhoop verdwijnt wanneer hij met zijn vrienden dineert en triktrak speelt.

Humes medicijn lijkt triviaal, maar verschaft ons bij nadere beschouwing uitzicht op zijn hele wijsgerige stelsel. De rede kan de problemen niet oplossen, de natuur en het gevoel moeten ons redden. Humes op gewoontevorming gebente ethiek en zijn politieke conservatisme zijn direct met deze strategie te verbinden. Humes nietsontziende scepsis had hem het besef gegeven dat de mens uiteindelijk niets anders overhield dan zijn gevoelens. Maar die vormden een zeer vluchtige en onbestendige basis. En dus moest de natuur zorgen voor stabiliteit.

De kernbeweging in Humes denken, die van de twijfel aan het oude rationalisme naar het appèl aan de ervaring en de natuur, zien we bij alle grote denkers uit de Verlichting terug. De vele kopstukken die aan het eind van de jaren 1740 in Frankrijk doorbraken leverden allemaal felle kritiek op de oude rationalistische systemen.

Zij bewogen zich in het kielzog van een paradigmaverschuiving: het rationalisme van Descartes, dat tot dan toe de wetenschapsvisie had gedomineerd, maakte meer en meer plaats voor het bescheidener empirisme van Bacon, Locke en Newton. De toenemende kritiek op Descartes tastte ook de positie aan van andere grote rationalistische denkers als Spinoza en Leibniz.

De *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, par une Société de Gens de lettres, die van 1751 tot 1772 verscheen en onder redactie stond van Denis

Diderot en Jean Le Rond d'Alembert, werd een passend medium voor deze nieuwe empiristische trend.

D'Alembert en de *Encyclopédie*

De tweede redacteur, Jean Le Rond D'Alembert, werd in 1717 geboren in Parijs. Hij was het buitenechtelijk kind van Madame de Tencin, een adellijke dame die later naam zou maken als salongastvrouw, en de artillerieofficier Destouches. Zijn moeder legde hem te vondeling op de trappen van de Parijse kerk St. Jean Le Rond en hij werd daarom gedoopt onder de naam Jean-Baptiste Le Rond. Het laatste element deed hij tijdens zijn schooljaren op. Vader Destouches zorgde ervoor dat het zeer begaafde kind een goede opleiding kreeg en schreef het onder de naam Jean-Baptiste Dairemberg in aan het jansenistische Collège des Quatre Nations. Dairemberg werd later verbasterd tot D'Alembert, de naam waaronder de jongeman later zou publiceren.

Na zijn schooljaren voltooide D'Alembert eerst een rechtenstudie. Maar hoewel hij zich de titel advocaat liet toekennen, heeft hij dat beroep nooit uitgeoefend. Hij beschikte namelijk over een groot wiskundig talent en besloot zich in die richting te ontwikkelen. Zijn publicaties op wiskundig terrein maakten zo veel indruk, dat hij al op 24-jarige leeftijd tot Adjoint – assistent – van de Parijse Academie van Wetenschappen werd benoemd. Hij schreef tal van verhandelingen, waarbij hij zich niet beperkte tot de wiskunde, maar zich bijvoorbeeld ook bezighield met de mechanica en de muziekleer. Hedendaagse wiskundigen en fysici kennen zijn

naam doordat ze vertrouwd zijn met respectievelijk ‘de stelling’ en ‘het beginsel van D’Alembert’.

In de jaren veertig kwam D’Alembert in contact met Verlichtingsdenkers als Diderot, Rousseau en Condillac. Toen de boekhandelaar André le Breton Diderot in 1745 benaderde om een vertaling te maken van de *Cyclopaedia, or Universal Dictionary of Arts and Sciences* (1728) van Ephraim Chambers, wist Diderot Le Breton ervan te overtuigen dat er in dit project veel grotere mogelijkheden scholen wanneer er originele bijdragen zouden worden geleverd door tal van Franse intellectuelen. Diderot vroeg D’Alembert al snel of die samen met hem de hoofdredactie wilde voeren. Zo ontstond de *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, die uiteindelijk 28 delen zou tellen, waarvan er acht gevuld werden met illustraties.

D’Alembert stemde toe. Hij werd verantwoordelijk voor veel redactioneel werk aan de *Encyclopédie*, maar verzorgde daarnaast zelf ook de wiskundige lemma’s. Bovendien schreef hij het *Inleidend betoog* bij het werk, dat voorafgaand aan het eerste, in 1751 verschenen deel werd opgenomen en hier voor het eerst in Nederlandse vertaling verschijnt.

De *Encyclopédie* bevatte van meet af aan kritische teksten over de overheid en de Kerk en als gevolg daarvan kreeg het project al snel te kampen met zware tegenstand, van het vorstelijk gezag en met name ook van de geestelijkheid. Al in 1752, toen er net twee delen waren verschenen, werd het werk voor het eerst verboden. Maar met steun van de koninklijke censor Chrétien-Guillaume de Lamoignon de Malesherbes mocht de publicatie vanaf november 1753 wor-

den hernomen. De tegenstanders rustten echter niet. Van 1757 tot 1763 verscheen er een tijdschrift dat speciaal gewijd was aan de bestrijding van de *Encyclopédie: La religion vengée ou réfutation des auteurs impies* ('De godsdienst gewroken of weerlegging van de goddeloze schrijvers'). En vanaf 1758 verscheen er zelfs een achtdelig werk van de hand van een zekere Chaumier waarin de fouten en ongerechtigheden van het werk werden belicht: *Préjugés légitimes contre l'Encyclopédie et essai de réfutation de le dictionnaire* ('Gewettigde vooroordelen tegen de *Encyclopédie* en poging tot weerlegging van de dictionnaire').

In 1759 kreeg het project te maken met een nieuw verbod. De aanleiding was de verschijning van het radicaal atheïstische manifest *L'Esprit* van Claude-Adrien Helvétius in 1758. Helvétius was verantwoordelijk geweest voor filosofische bijdragen aan de *Encyclopédie* en paus Clemens XIII plaatste het hele werk daarom op 5 maart 1759 op de index. Drie dagen later volgde een verbod van de Franse overheid. Maar opnieuw bood Malesherbes soelaas. Vanaf september 1759 werd het de redacteuren officieel toegestaan om verder te werken aan de delen met illustraties, waarbij voortzetting van de tekstdelen heimelijk werd gedoogd. De delen 8-17 verschenen in 1765 gezamenlijk, met de Zwitserse Neuchâtel als valse plaats van drukken.

Maar D'Alembert was toen al niet meer van de partij. Al in 1759 trok hij zich terug uit het project, verbitterd als gevolg van de voortdurende aanvallen van Kerk en staat en na een hoogoplopend conflict met de Geneefse dominees over zijn lemma Genève.

Hoeveel aanzien D'Alembert genoot, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Frederik de Grote hem tot tweemaal toe uitnodigde om voorzitter te worden van de Pruisische Academie van Wetenschappen. Beide malen bedankte hij voor de eer. Wel bezocht hij de Pruisische vorst enkele malen en aanvaardde hij na lang aarzelen een jaargeld ten bedrage van 1200 livres van hem. Van 1772 tot aan zijn dood was hij secretaris van de Parijse Academie van Wetenschappen en hij overleed in 1783.

Een wereldkaart

De kritiek op de pretenties van de oude rationalistische systemen vormt in de *Encyclopédie* een sleutelonderwerp, maar dat betekent niet dat de *Encyclopédie* zelf tot enkel fragmentatie werd gereduceerd. D'Alembert maakt in zijn *Inleidend betoog* duidelijk dat het werk bedoeld is als presentatie van de opbouw en de samenhang van de menselijke kennis. Het werk heeft dus wel degelijk systematische intenties. D'Alembert gebruikt zelfs het woord 'systeem' voor de basisindeling van de *Encyclopédie*. Maar hij relateert van meet af aan de betekenis ervan. 'We zijn er overigens te zeer van overtuigd dat zo'n indeling altijd iets willekeurig houdt om te kunnen geloven dat ons systeem het enige of het beste is...' verklaart hij. Hij levert dan ook kritiek op de beroemde natuuronderzoeker Linnaeus, die zijn *Systema naturae* absolute pretenties meegaf.

D'Alembert typeert het geheel van alle menselijke kennis als een labyrint, waar we ons nu eenmaal een weg in moeten

zoeken. Deze taak reserveert hij voor de filosoof, die het overzicht over de wirwar dient te behouden. De filosoof is dus de ordenaar. Het systeem dat hij opstelt heeft enkel heuristische betekenis. Het is een bruikbare handleiding, geen feilloze blauwdruk.

D'Alembert vergelijkt zo'n systeem met een wereldkaart, waarop de belangrijkste landen en dergelijke zijn aangegeven. De vorm van zo'n wereldkaart blijft echter altijd verbonden met het beperkte perspectief van de maker: 'Maar zoals de objecten op de algemene kaarten van de wereld die we bewonen meer of minder dicht bij elkaar staan en steeds een ander beeld tonen, al naargelang het perspectief dat het oog heeft gekregen van de geograaf die de kaart maakt, zo zal ook de encyclopedische stamboom afhankelijk zijn van het perspectief dat we innemen wanneer we ons het kennisuniversum voorstellen. We kunnen ons dus net zoveel verschillende systemen van de menselijke kennis voorstellen als wereldkaarten in verschillende projecties; en elk van die systemen zal een specifiek voordeel hebben ten opzichte van de andere systemen' (p. 82 van dit boek).

Bacon, Descartes, Newton, Locke

Een van de grote inspiratiebronnen voor deze aanpak was Francis Bacon, pionier van de inductieve experimentele methode en verklaard tegenstander van de abstracte systeemgeest. 'Hij staat vijandig tegenover systemen en ziet de filosofie uitsluitend als dat deel van onze kennis dat ertoe moet bijdragen om ons beter of gelukkiger te maken.'

noteert D'Alembert in zijn *Inleidend betoog* (p. 116).

De ordening die ten grondslag ligt aan de *Encyclopédie*, de 'wereldkaart', waarvan D'Alembert de hoofddelen in het eerste deel van zijn inleiding bespreekt, is zelfs helemaal van Bacon overgenomen. Die hoofddelen, schrijft D'Alembert, zijn gestoeld op de drie eigenschappen van de menselijke geest: de herinnering, de rede en het voorstellingsvermogen. De rede is bij hem niet de superieure instantie die ons toegang geeft tot de absolute, alomvattende waarheid van de wereld, zoals ze dat was bij denkers als Descartes en Spinoza. Het is een nuttige specialist geworden, die ons in staat stelt om onze waarnemingen te onderzoeken, te vergelijken en te verwerken.

Descartes wordt door D'Alembert met reserves benaderd, maar niettemin. Zijn grote verdienste was dat hij de intellectuele wereld liet zien hoe zij het juk van de scholastiek kon afschudden, met haar vooroordelen en haar barbaarse opvattingen. Hij begon goed, met zijn methodische scepsis, zijn principiële voornemen om aan alles te twijfelen. Maar van de manier waarop hij een eind maakte aan zijn scepsis – het rationele bewijs voor het bestaan van twee substanties, het godsbewijs – moet D'Alembert niets hebben. Wanneer hij schrijft dat Descartes bestreden dient te worden met de wapens die hij zelf heeft bedacht, bedoelt hij dat we Descartes' methodische scepsis ook moeten inzetten tegen hemzelf.

Voor Newton heeft D'Alembert niets dan lof. 'Uiteindelijk was daar Newton, voor wie Huygens de weg geplaveid had, en hij gaf de filosofie een vorm waaraan ze lijkt te moeten vasthouden.' (p. 124) De lezer die zich verbaast over het ge-

bruik van de term filosofie in deze context, dient te beseffen dat die indertijd vrij algemeen gebruikt werd voor datgene wat we tegenwoordig als de wetenschappen aanduiden. Zo luidde de titel van Newtons hoofdwerk: *Principia mathematica philosophiae naturalis*: ‘De wiskundige beginselen van de natuurfilosofie’.

Ook Newton wees de abstracte systeemgeest categorisch af. ‘Hypotheses non fingo,’ verklaarde hij, waarmee hij bedoelde dat hij zijn kennis van de wereld niet op uitsluitend rationeel beargumenteerde theorieën baseerde, maar op de bewijskracht van toetsbare empirische experimenten. Zo ontkrachtte hij de werveltheorie van Descartes, de op speculatie berustende theorie die zei dat de beweging van de planeten in ons zonnestelsel verklaard kon worden uit het feit dat ze werden meegesleept door een wervel van materie-deeltjes rond de zon. En hij stelde daar zijn universele wet van de zwaartekracht voor in de plaats, waarvoor hij op herhaalde experimenten gebaseerde bewijzen aanvoerde. Toch bleef dit ontzagwekkende genie principieel bescheiden: Newton erkende dat hij het beginsel van de zwaartekracht niet kon verklaren.

Locke was voor D’Alembert de denker die het wetenschappelijk empirisme van Bacon en Newton een metafysische basis gaf. Ook Locke wees de abstracte, volledig uit de ratio voortkomende theorie krachtig van de hand. Hij formuleerde zijn metafysica eveneens op empirische wijze, namelijk op basis van diepgaand zelfonderzoek. Zo gaf hij de metafysica de vorm die ze eigenlijk behoorde te hebben: die van ‘de experimentele fysica van de geest’.

Dat D'Alembert veel opheeft met de filosofie van Locke, maakt hij in zijn *Inleidend betoog* van meet af aan duidelijk. De kentheorie die hij op de eerste bladzijden uit de doeken doet, is sterk geënt op die van Locke. Net als Locke wijst hij het bestaan van aangeboren ideeën af en stelt hij dat al onze kennis uiteindelijk herleidt kan worden tot zintuiglijke kennis. En net als Locke maakt hij onderscheid tussen directe en reflectieve kennis en ziet hij die reflectieve kennis als de kennis die ontstaat doordat we zintuiglijke gewaarwordingen met elkaar verbinden. Zo vormen we begrippen als identiteit, diversiteit en substantie.

De systeemkritiek van Condillac

D'Alembert verwijst in zijn inleiding bij de *Encyclopédie* nog naar een andere denker, een tijdgenoot, die hij zeer belangrijk acht. Die denker schijnt, zo zegt hij, de oude rationalistische systemen 'de doodsteek te hebben toegebracht'. En hij vermeldt dan in een noot dat het hier gaat om Étienne Bonnot de Condillac en om diens boek *Traité des systèmes* ('Verhandeling over de systemen').

Condillac heeft zelf geen artikelen geschreven voor de *Encyclopédie*, maar aantoonbaar grote invloed op het werk uitgeoefend. Dat blijkt niet alleen uit D'Alemberts inleiding, maar ook uit tal van lemma's. Een direct in het oog springend voorbeeld vormt het omvangrijke lemma *Système*, waarin zijn *Traité des systèmes* uitgebreid wordt geparafraseerd en waarin zijn theorie in feite het hele perspectief bepaalt. Maar daar blijft het niet bij. In het zeer uitvoerige

lemma *Divination* ('Waarzeggerij') worden hele stukken uit Condillacs boek overgenomen. Bij het belangrijke lemma *Hypothèse* wordt het *Traité des systèmes* genoemd en Condillacs theorie met instemming gebruikt. In tal van andere lemma's lijkt Condillacs kritiek op de metafysische systeemdwang de inhoud te sturen. In het lemma *Métaphysique*, bijvoorbeeld, wordt de metafysica als abstracte filosofische methodiek snoeihard afgeserveerd: 'Wanneer men het onderwerp van de metafysica beperkt tot lege en abstracte overwegingen over de tijd, de ruimte, de materie en de geest, is het een verachtelijke wetenschap.' En ook in de ideologisch geladen lemma's *Philosophe* en *Philosophie* stuiten we op argumentaties tegen de rationalistische systeemdwang die aan Condillacs boek herinneren. In het laatste lemma lezen we dat er twee dingen zijn die de vooruitgang van de wijsbegeerte lange tijd hebben opgehouden: 'het gezag en de systematische geest'. De systematische geest heeft de vooruitgang zo belemmerd omdat het onmogelijk is om 'mensen uit de droom te helpen die een systeem hebben verzonnen dat een bepaalde schijn van waarheid heeft'. Zulke mensen lijden aan tunnelvisie: ze kijken alleen nog maar naar zaken die hun systeem bevestigen.

Net als D'Alembert wijst Condillac overigens niet op voorhand alle systemen af. Hij maakt namelijk onderscheid tussen drie typen. Het eerste is dat van de oude rationalisten. Zij baseren hun systemen op abstracte, filosofische uitspraken. Die systemen deugen niet, zoals hij aan de hand van dat van Spinoza en anderen aantoont. Een tweede type systeem is gebaseerd op onbewezen, imaginaire hypotheses.

Filosofen verzinnen dergelijke hypothesen om zaken te verklaren waarvoor ze geen andere verklaring bezitten. Maar dat mag je nooit doen, zegt Condillac. Hypothesen kunnen weliswaar waardevol zijn om de wetenschap verder te brengen, maar dan moet er wel sprake zijn van duidelijke empirische aanwijzingen.

Het enige juiste systeem is het derde, dat gebaseerd is op door ervaring geverifieerde principes. Dat is het systeem van Newton, de man die zei dat hij 'geen hypothesen verzont'. Het ideale systeem voor Condillac is Newtons empirische natuurfilosofie.

Bayles wantrouwen jegens de rede

D'Alembert noemt Bayle niet expliciet in zijn *Inleidend be-toog*, maar in de *Encyclopédie* zelf worden herhaaldelijk lofzangen op Bayle aangeheven. De mooiste treffen we vermoedelijk aan in het lemma 'Philosophie pyrrhonienne ou sceptique' ('Pyrronistische of sceptische filosofie'), gevloeid uit de ganzenveer van Diderot zelf. Nadat Diderot daar leven en werk van Bayle uitvoerig heeft beschreven, jubelt hij:

Er waren maar weinigen die zich qua redeneerkunst met Bayle konden meten. Niemand kon zo fijnzinnig de zwakte van een systeem vatten, niemand kon er zo duidelijk de sterke punten van doen uitkomen. Hij wordt gevreesd wanneer hij bewijst, en nog meer gevreesd wanneer hij tegenwerpingen maakt; omdat hij

begiftigd is met een lichte en vruchtbare verbeelding, amuseert, schildert en verleidt hij terwijl hij bewijst. Hij stapelt twijfel op twijfel, maar gaat altijd ordelijk te werk: het is een levende poliep die zichzelf opdeelt in poliepen die evenzeer allemaal leven; hij laat de ene uit de andere voortkomen. Welke stelling hij ook wil bewijzen, alles staat hem ten dienste: geschiedenis, eruditie, filosofie. Als hij de waarheid aan zijn zijde heeft, is hij onweerstaanbaar; als hij zich uitspreekt voor de leugen, neemt die onder zijn pen alle kleuren van de waarheid aan. Hij lijkt altijd onpartijdig, of hij dat nu wel of niet is; de auteur zie je nooit, maar altijd de zaak.

Waarop Diderot vervolgens Bayles persoonlijke deugden nog eens uitbundig prijst.

Ook de auteur van het lemma 'Athées' ('Atheïsten'), een zekere Abbé Yvon, barst midden in het lemma uit in een lofzang op Bayle, die zo begint: 'Hij had zich erop toegelegd om door te dringen tot in de meest verborgen uithoeken van de menselijke natuur. Hij viel evenzeer op door de kracht en de helderheid van zijn redeneren als door zijn ongedwongenheid, levendigheid en fijnzinnigheid van geest [...]'

De encyclopedisten bewonderden Bayle, maar dat betekende niet dat ze ook meteen al zijn opvattingen onderschreven. Hij was de reus op wiens schouders ze stonden, maar ook de grootheid met wie ze zich moesten meten. In het lemma 'Athées', bijvoorbeeld, staat juist de discussie met Bayle centraal. Abbé Yvon citeert en parafraseert Bayle omstandig. De teksten die hij bespreekt zijn overigens allemaal

afkomstig uit Bayles eerste boek, dat in 1682 anoniem verscheen als *Lettre sur la comète* en vanaf de tweede druk *Pensées diverses sur la comète* kwam te heten.

Zeer beroemd geworden is Bayles kritiek op Spinoza, geformuleerd in een uitvoerig lemma in diens *Dictionnaire*. Maar Bayle attaqueert in dat lemma niet alleen Spinoza; zijn kritiek geldt de hele filosofie, en in het bijzonder de rationalistische filosofie. Zelfs over Descartes, die hij in zijn jonge jaren zeer had bewonderd, laat Bayle zich in zijn *Dictionnaire* zeer kritisch uit. Zo levert hij in het lemma 'Pyrrho' stevige kritiek op diens godsbewijs, en daarmee op het fundament van het hele cartesiaanse stelsel. Want bij Descartes stond en viel het bewijs voor het bestaan van de fysische wereld met het bewijs voor het bestaan van een volmaakte, welwillende en betrouwbare God.

De metafysica, de filosofie die zich uitsprekt over de fundamenteën van het zijn, is voor Bayle tot mislukken gedoemd. Voortdurend laat hij zijn lezers weten dat de rede zich schuldig maakt aan ontstellende hoogmoed wanneer ze denkt dat ze de laatste bestaansgronden kan verklaren. Al haar pogingen daartoe verzanden in onoplosbare problemen.

Er bestaat voor Bayle maar één remedie. 'De natuurlijke conclusie zou moeten zijn dat we deze gids [= onze rede] verwerpen en dat we de oorzaak van alle dingen smeken om ons een betere te geven,' schrijft Bayle in zijn lemma 'Pyrrho'. 'Dit is een grote stap naar de christelijke godsdienst; want dit vereist dat we ons tot God richten om te weten wat we